

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לז, תשמ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

נוספות על ההתעלפות וההתעטפות

ב"לשוננו לעם" מחזור לז, קונטרס א (שס"א), עמ' 3-14, פרסם דוד זילבר מאמר בשם "פיצד התעלפון קדמונינו?". עיקרו של המאמר: "עלף" ו"עטף" במקרא מקבילים בתוכנם הפפול: 1. פיסוי, 2. חולשה (עמ' 4); "עלף" אופייני ללשון הפרוזה, ואילו "עטף" — ללשון השירה (עמ' 5); המשמע הראשוני של השניים — פיסוי, והמשמע של חולשה נוצר, לדעת מחבר המאמר, על-ידי המטאפורה, שראשיתה במקור קדם-מקראי: "התכסות הנפש פדרך ההתגוננות נגד יציאתה מן הגוף" (עמ' 9 ואילך).

במאמר המעניין והמאלף הזה בולט חסר אחד: אין בו פל רמז לכך, שהנושא פולו כבר משך בעבר הרחוק את תשומת הלב של חכמי הלשון. כבר לפני אלף שנים התנפחו על המשמע או המשמעים של "עלף", הוצפע על הקרבה בין "עלף" ל"עטף", וכבר לפני פסבוע מאות שנה הוצעו הסברים לקשר הסמנטי שבין פיסוי לחולשה. הדברים פרושים וגלויים לעין הקורא בחיבורי לשון ופרשנות מימי הביניים, חלקם פתובים עברית וחלקם ערבית. במאמרי זה ברצוני להציג את דברי חכמי הלשון של ימי הביניים, והם יעידו, פי בנושא הזה,

למעט התיאוריה בדבר "התכנסות הנפש... נגד יציאתה..."
אין כל חדש תחת השמש. וראוי להטעים: איני בא לבקר את
עצם דבריו של זילבר, ומטרתי היחידה היא להשלים את
הדברים.

המחברים והחיבורים שמהם נביא להלן הם בסדר
כרונולוגי:

מ נ ה מ א ה ע ש י ר י ת

— דוד בן אברהם אלפאסי (קראי), בעל המילון למקרא
ג'אמע אלאלפאט' (= אוסף המלים), מהד' סקוז (כתוב
ערבית).

— מנחם בן סרוק, בעל ה"מחברת", המילון הראשון למקרא
שנכתב בעברית, מהד' באדיליוס.

— דונש בן לברט, כתב "תשובות" (= השגות) על מנחם,
מהד' באדיליוס.

— תלמידי מנחם, כתבו "תשובות" על דונש בן לברט, מהד'
שטרן.

מ נ ה מ א ה ה א ח ת - ע ש ר ה

— אבן אלפרג' הארון אבן אלפרג' (קראי), מתוך הפרק
השביעי של חיבורו הדקדוקי פתאב אלמשתמל (= ספר הפולל),
מהד' פוזונסקי (1896) *Revue des Études Juives* 33, עמ'
26–36 (כתוב ערבית).

— יונה אבן ג'נאח, גדול מדקדקי ימי הביניים, מתוך פתאב

אלאצול (= ספר השורשים), מהד' נויבאואר (פתוב ערבית).

מִן הַמֵּאָה הַשְּׁתִּים-עֶשְׂרֵה

— אברהם אבן עזרא, מתוך פירושו למקרא (ב"מקראות גדולות").

— רבנו תם, כתב "הכרעות" בין מנחם בן סרוק לדונש בן לברט, בתוך "ספר תשובות דונש", מהד' פיליפובסקי.

— שלמה בן פרחון, בעל המילון למקרא "מחברת הערוך", מהד' שטרן.

— יוסף קמחי, כתב הכרעות בין מנחם לדונש בשם "ספר הגלוי", מהד' מאתיאוס.

מִן הַמֵּאָה הַשְּׁלוֹשׁ-עֶשְׂרֵה

— רבי דוד קמחי (רד"ק), מתוך מילונו למקרא "ספר השרשים", מהד' ביזנטל ולברכט.

— תנחום הירושלמי, מתוך חיבורו פתאב אלפיאן (= ספר הביאור) — פירושים למקרא, לספר יונה, מהד' קוקובצוב (בתוך אלמט'פריה, אוסף מאמרים של תלמידי פרופ' רוזן, עמ' 104–121; למגילת איכה, מהד' קורטון (פתוב ערבית).

. אשר למשמע או למשמעים של "עלף":

ד' זילבר פותב (עמ' 1) על "וַתְּעַלֶּף" (בר' לח, יד): "תוכנו של הפסוק הזה אינו מותר כל ספק, כי להתעלפות זו של תמר, היינו להתעטפותה בצעיף, אין כל קשר עם העילפון דוגמת המתואר בדברי הנביא עמוס: 'ביום ההוא תִּתְעַלְּפֶנָּה הַבְּתוּלוֹת' (עמוס ח, יג)". הקביעה הפסקנית "אינו מותר כל

ספק" אינה זהירה דייה: כמה וכמה חכמי לשון סברו, פי
"עלף" בכל היקריותו — מעניין פיסוי הוא.
מנחם בן סרוק (עמ' 282) מציג את "תְּתַעֲלֶפְנָה",
"מְעַלְפֶת" (שיה"ש ה, יד) ו"תְּתַעֲלֶפְנָה" במחלקת משמעות
אחת, ואינו מבאר (אך לפי תלמידיו, ראה להלן, התפנן ללשון
עטיפה וכיסוי).

דונש בן לברט (עמ' 105) משיג על מנחם:
"תְּתַעֲלֶפְנָה... ותְּתַעֲלֶפְנָה, והם שני חלקים: ותְּתַעֲלֶפְנָה הוא כמו
ותְּתַחֲלַחַל (אס' ד, ד), ופתרון תְּתַעֲלֶפְנָה תחרבנה ותבשנה
ותתשנה בצמא, וכמהו... וְתַעֲלֶפְנָה... וכמוהם בלשון חרב
ויבשת... עֲלָפָה (יח' לא, טו)...". כלומר, הוא טוען, פי
"ותְּתַעֲלֶפְנָה" = ותרעד(?), בניגוד ל"תְּתַעֲלֶפְנָה" = תתייבשנה.
תלמידי מנחם (עמ' 102–103) משיגים על דונש:
"והשיבות עליו בפתרו תְּתַעֲלֶפְנָה... לשון עטיפה, וכן...
וְתַעֲלֶפְנָה, ותאמר פי איננו פי אם לשון חורב ויבשת... ופתרונו
טוב מפתרונו, פי הוא כמו בְּעֵטָף עוֹלָל וְיוֹנֵק (איכה ב, יא),
הַעֲטוּפִים בְּרָעַב (שם שם, יט), ופתרון... וְתַעֲלֶפְנָה... לקח את
בגדו ויתעטף בו ויכס את ראשו מפני החום...". (אין הם
נזקקים משום מה, לפירושו של דונש ל"ותְּתַעֲלֶפְנָה" =
ותְּתַחֲלַחַל).

אף רבנו תם בהכרעותיו (עמ' 84–85) סובר, פי מנחם
צודק, וכי "עלף" הוא מעניין פיסוי כפשוטו: "...ומצאתי
בדבריו פי האמת כן הוא פי חלק אחד להם פולם... תְּתַעֲלֶפְנָה
ומְעַלְפֶת... ותְּתַעֲלֶפְנָה... וְתַעֲלֶפְנָה, ויתכסה בבגדים להיות צל על
ראשו... תְּתַעֲלֶפְנָה הַבְּתוּלוֹת הַיְּפוֹת בְּצָמָא, תתכסנה (!)
הבתולות היפות...". והוא מאריך שם.

ר' יוסף קמחי אף הוא (עמ' 51) מכריע לטובת מנחם:
"תְּתַעַלְפָּנָה. כל המלים הנמצאות משרש זה במקרא תכן אחד
להם דרך פסוי ועטוף פדברי רבנו".

בלי כל קשר לויכוח בעקבות דברי מנחם מבאר גם
אברהם אבן עזרא ביאור שנה את "וַתַּעַלְף" ו"וַיַּתְעַלְף"
בפירושו לבר' לח, יד: "...שהסתירה פניה וכן וַיַּתְעַלְף הסתיר
פניו בבגדיו", ובפירושו ליונה ד, ח: "...וַיַּתְעַלְף... כמו
וַתַּעַלְפָּנָה... וַתַּעַלְף שהתעלף בבגדיו" (אבל בסתירה לזה,
בפירושו לעמ' ח, יג: תְּתַעַלְפָּנָה... תכפינה הבתולות...).

ההבחנה בין "עלף" = פיסוי לבין "עלף" = חולשה
מופיעה לראשונה במילונו של הקראי דוד בן אברהם אלפאסי.
"עלף" מתחלק אצלו לשני משמעים: א. "וַיַּתְעַלְף", "עֲלָפוּ"
(יש' נא, כ), "תְּתַעַלְפָּנָה" = התלהטות, התפתלות והתענותות
מצמא. ב. "וַתַּעַלְף", "מְעַלְפֹת" = התקשטות¹. בדומה לזה
גם הקראי אבן אלפרג' ב"עלף" (עמ' 35): א. "עֲלָפָה" (יח'
לא, טו), "עֲלָפוּ", "תְּתַעַלְפָּנָה" = אבדן השכל בגלל חום
השמש, התלהטות. ב. "מְעַלְפֹת". "וַתַּעַלְף" = פיסוי
ועטיפה. פלומר, שניהם קושרים את "עלף" הראשון לא
לחולשה בכלל, אלא לחולשה מחמת חום השמש.

ר' יונה אבן ג'נאח בערך "עלף" מבחין אף הוא בין
חולשה לכיסי, אך לפיו המשמע הראשון הוא התעלפות
ממש, אבדן ההכרה לפי השימוש של "נתעלף" בלשון חז"ל.

1. פנראה בעקבות התרגום הארמי: אונקלוס מתרגם את
"ותתעלף" — "ואתקנת" = והתקשטה, ובתרגום יונתן "ויתעלף"
— "ואשתלהי" = עייף.

אשר ל"עטף" כבר הראשונים חילקו אותו לשני משמעים או יותר:

מנחם בן סרוק: א. "יַעֲטֹף" (יש' נו, טז), "בְּהִתְעַטֵּפִים" (איכה ב, יב), "בְּהִתְעַטֵּף" (תה' קמב, ד) (ואינו מבאר), ב. "יַעֲטֹפוּ" (תה' סה, יד), "וְהִמְעֵטְפוּת" (יש' ג, כב). גם דוד בן אברהם מחלק לשניים, ואת המשמע הראשון הוא מבאר: התפתלות, התענות.

ר' יונה אבן ג'נאח מחלק לארבעה משמעים: א. "יַעֲטֹף" (תה' קב, א), "הֶעֱטוּפִים" (איכה ב, יט) ועוד = תחינה, בקשת רחמים, בקשת ישועה והתפתלות. ב. "יַעֲטֹפוּ", "הִמְעֵטְפוּת" = פיסוי. ג. "יַעֲטֹף" (יש' נו, טז; תה' עג, ו; איוב כג, ט) = לנטות, לסור. ד. "וּבְהִעֲטֵף" ו"הֶעֱטוּפִים" (בר' ל, מב) = הצאן הנולדים בסתיו.

רד"ק מקשר את המובאות שמציג אבן ג'נאח במשמעים א', ב' וג', פולן במשמע פיסוי, עטיפה, ומבאר: "ובא הלשון הזה בענין הצרה והצוקה, ובענין מרבית התפילה והבקשה, פי האדם בעת צרתו הוא מדוכא ומעונה כאילו הוא מתעטף קצתו בקצתו, וכן בעת התפילה כשירבה להתפלל ולהתחנן בכל לבו כך הוא כפוף ומעונה כאילו הוא מתעטף קצתו בקצתו".

שלמה בן פרחון מחלק לארבעה משמעים כמו אבן ג'נאח, אך את הראשון הוא מבאר: "מתהפך בקרקע על כל צד".

לפי מה שהבאנו עד כה, על הקרבה בין "עלף" ל"עטף" עמדו לראשונה תלמידי מנחם. למרות שאינם מפרטים, נראה

בעליל, כי פִּנְתָם להקבלת השימוש של "עלף" = פִּסוּי
 ל"עטף" = פִּסוּי בהיות אדם סובל מחום, מרעב וכו'.
 קרבה בעקיפין בין "עלף" ל"עטף" ניתן למצוא
 במילונייהם של דוד בן אברהם ושל יונה אבן ג'נאח: הראשון
 מתרגם את "עלף" = חולשה במלה הערבית תצ'ור =
 התפתלות, התענות מרָעַב, מְפָאָב, ובאותה מלה ערבית הוא
 מתרגם את "עטף" (אמנם גם בתקלי = התלהטות). אבן ג'נאח
 מתרגם הן את "עלף" = פִּסוּי והן את "עטף" = פִּסוּי באותה
 מלה ערבית — אשתמאל = פִּסוּי, התעטפות.

באורח ברור ומפורש מצביע לראשונה על הקשר
 הסמנטי בין פִּסוּי, התעטפות לחולשה — רד"ק, ראה דבריו
 לעיל.

על רקע כל הפירושים, הניכוחים והתרגומים האלה פותב
 תנחום הירושלמי בהרחבה על הקשר בין "עלף" ל"עטף" ועל
 הסיבה להקבלה בשני משמעותיהם. הדברים כתובים בביאורו
 ליונה (עמ' 115). להלן תרגומם לעברית:

"וַתֵּן הַשָּׁמֶשׁ עַל רֹאשׁ יוֹנָה וַיִּתְעַלֶּף (יונה ד, ח) —
 משמע 'וַיִּתְעַלֶּף' ההתענות וההתייסרות, וממנו
 'תְּתַעַלְפָּנָה הַבְּתוּלוֹת' (עמ' ח, יג): וכבר פִּירַשׁ בעניין
 'תְּתַעַלְפָּנָה' תהיינה נבוכות, ונאמר גם על 'וַיִּתְעַלֶּף' ועל
 'תְּתַעַלְפָּנָה' וכל מה שהוא מסוגם, כי מִשְׁמַעַם
 התדהמה, ההפתעה וחוסר היכולת לעשות תנועה,
 כמצב מי שמאבד את הפרתו, בגזירה מדברי הראשונים
 ז"ל: 'מי שיש לו חולה בתוך ביתו ונתעלף וכמדומה לו

שמת' (נדרים פז ע"א), אשר פננתם בו איבד את הפרתו, נפסק דיבורו ופסקה תנועתו. הפירוש הזה, לדעתי, אינו הולם את תוכן המקום של 'וַיִּתְעַלֶּף' ושל 'תְּתַעַלְפָּנָה', אלא, ביאורו, לדעתי, ההתפתלות וההתייסרות, והוא שאול מן 'וַתִּבְסַם בְּצַעֲפֵי וַתְּתַעַלֶּף' (בר' לח, יד), אשר משמעו ההתעטפות, וזאת מפיין שדרכו של המתענות מן הפאב להתהפך על האדמה ימינה ושמאלה, כאילו הוא מתעטף בה, ולכן נשאלה מלת ההתעטפות לזה במשמע ההתענות. וכבר נהגו כמו המנהג הזה בדיוק במשמע הזה עצמו בלשון 'עֲטִיפָה', אשר משמעו ההתעטפות: 'וַעֲמָקִים יַעֲטֹפוּ בָר' (תה' סה, יד), ושאלו אותה להתענות, כגון 'תְּפַלֶּה לְעַנִּי כִּי יַעֲטֹף' (תה' קב, א), 'הַעֲטוּפִים בְּרָעַב' (איכה ב, יט), 'בְּהִתְעַטְפָם כְּחָלָל' (שם שם, יב), וממנו בספר הזה 'בְּהִתְעַטְף־עָלַי נַפְשִׁי' (יונה ב, ח), שהרי אמירתו 'וַיִּתְעַלֶּף' כמו 'בְּהִתְעַטְף' שנה במשמע ובשאלה. זו, לדעתי, הסברה הטובה ביותר בביאורו ובביאור כל מה שבא מסוגו, והוא משמע נדיר, שלא ראינו אותו אצל איש מן המפרשים לפנינו".

דברי תנחים מתגלה הרקע שהצגנו קודם לכן:

— הביאור שהוא מזכיר בהתחלה ומתנגד לו — הוא הביאור של אבן ג'נאח.

— שתי המלים הערביות שהוא משתמש וחוזר ומשתמש בהן לשני המשמעים הן אשתמאל ותצ'ור, ראה לעיל.

— לעניין ההתפתלות על האדמה ראה לעיל דברי שלמה בן פרחון ורד"ק.

דברי הגאון שלו בסוף הקטע, על זכות הבכורה המגיעה לו על פירושו, נכונים, אם כי יש מקום לסייגם: לפי מה שהראינו כבר קודם לכן בין "עלף" ל"עטף" (תלמיד די מנחם), כבר הוצבע על הקשר הסמנטי בין פיסוי לחולשה (רד"ק), וכבר תורגמו ופורשו "עלף" ו"עטף" בשני המשמעים האלה. חידושו: הוא "איחה" את כל "הקרעים" למסכת אחת ברורה ומפורשת.

מעניין, פי למרות נחרצות דבריו לעיל, במקום אחר — בפירושו לאיכה (עמ' 18) הוא מעלה את הקשר בין פיסוי לחולשה בלשון ייתכן. להלן תרגום הדברים לעברית:

"בְּעֵטֶף עוֹלֵל וַיּוֹנֵק (איכה ב, יא) משמעו ההתפתלות וההתענות (= אלתצ'ור), וכמוהו גם 'בְּהִתְעַטֵּפּם כְּחֵלֶל' (שם שם, יב), ואולי נגזר מן ההתעטפות (= אלאשתמאל), והמשמע — שהם יתפתלו ויתגלגלו ברחובות פפי שמתגלגל ההרוג, כאילו הם מתפסים באדמה ומתעטפים בה, כפי שנאמר 'וַעֲמָקִים יַעֲטֹפוּ כָר' (תה' סה, יד), פלומר, בשל ריבוי על האדמה כאילו השדות מתעטפים בו".

לפני הסיכום, כדי לקבל תמונה שלמה יותר של המשמעים והשימוש של "עלף" ו"עטף", ראוי לבדוק את הקבלתם לערבית הן מן הבחינה האטימולוגית והן מן הבחינה הסמנטית, והתוצאות מעניינות ביותר:

מבחינה אטימולוגית מקביל ל"עלף" — לפי האחרונים

— ע'לף, שעניינו עטיפה וכיסוי. הראשון שתרגם בלשון זו הוא אבן אלפרג' הארון (עמ' 35): אלתע'ליף (שם: אלתגליף, פמקובל בתעתיק בימי הביניים, ע'ין = גימ"ל).

תנחום הירושלמי בפירושו לשיר השירים (בכתב יד שטרם פורסם, ספריית הבודליאנה באוקספורד, Poc. 320, עמ' 55א) משוה לשורש ערבי אחר, בשיפול עיצורים: "מְעַלְפָת' (שיה"ש ה, יד) — מכוסה... מן 'וּתְעַלְף' (בר' לח, יד). ותלפֿע אצל הערבים — שיתעטף הלוכש בבגד, והוא הפוך מן המלה העברית הזאת".

מאנדלקרן מביא בקונקורדנציה שלו לצד ע'לף כאפשרות אחרת את לע'ב (= יגיעה, תשישות) בשיפול ובחילופי ביי"ת—פ"א.

ל"עטף" מקביל בערבית עטף, שהוראתו היסודית היא לנטות, לסור, ולזה משוה אבן ג'נאח את "יעטף", ראה לעיל אבן ג'נאח על "עטף", משמע ג'. לעטף גם משמע של חיבה, אהדה, ובבניין העשירי: לבקש לרצות, לרפוש אהדה, וכך מתרגם אבן ג'נאח את "כִּי יַעֲטֹף" (תה' קב, א), "הַעֲטוּפִים בְּרֵעֵב" (איכה ב, יט) ועוד. לעטף יש בערבית גם משמע של כיסוי ולזה משוה אבן ג'נאח את "יעטפו כָּר" (תה' סה, יד) ואת "וְהַמְעֻטָּוֹת" (יש' ג, כב).

לפי מאנדלקרן "עטף" (במשמע חולשה)... לדעת אחרונים... מן הערבית עטב (= איבוד, התקלקלות, הישחתות), והנה מצאנו שוב אצל תנחום הירושלמי בפירושו לחבקוק (בכתב יד שטרם פורסם, ספריית הבודליאנה באוקספורד, Poc. 344, עמ' 214א—214ב וזה תרגומו:

”הִנֵּה עֲפָלָה (חב' ב, ד)... ונאמר פי עֲפָלָה' התעצבה והתפתלה, הפוך (= שיפול) מן 'נִיתְעַלְף', כפי שביארנו בספר יונה, או אם רוצה אתה לפי מה שנאמר על 'בְּנִיךָ עֲלָפוּ' (יש' נא, כ)... והמשמע כבר נשחת (= עטב) ובא עליו העונש”.

מן הפחינה הסמנטית נציין, פי גם בערבית משמשים לציון ההתעלפות שני פעלים, שמשמעם היסודי — כיסוי: עִשִּׂי עֲלֶיהָ מִלּוּלִית: כוּסָה, וכן גם אֲעִמִּי עֲלֶיהָ, והמילונים הערביים מסבירים: מִלּוֹן אֲלֻמְנַגִּד (בע'שי) — תקף אותו מה שפיסה את הבנתו וגרם לו את איבוד התחושה והתנועה. במִלּוֹן לִסְאֵן אֲלַעֲרַב (בע'מי) — ויסוד ההתעלפות ההסתרה והפיסוי... כאילו המחלה הסתירה את שכלו וכיסתה אותו. ההסבר האחרון מקובל על פרשנים בני ימינו: אליקים בן מנחם ב”דעת מקרא”, ליונה ב, ח: ”בְּהִתְעַטֵּף, כלומר בהתעלף, והוא לשון כיסוי, ונאמר במצב של חולשה, כשכוח החיים כאילו נתפסה ונעלם”. והרטום לאותו פסוק: ”בְּהִתְעַטֵּף: כשהרגשתי את עצמי חלש ומתעלף. מקור שימוש זה של השורש עטף הוא אולי בכך שבזמן ההתעלפות הנפש היא כאילו עטופה ונסתרת”.

ס י פ ו ם

על “עלף” העלינו, פי יש שפירשו את כל היקרויותיו במקרא במשמע כיסוי כפשוטו, ויש שחילקו לשני משמעים: א. כיסוי, ב. חולשה (אצל חלק מהמחברים — רק בגלל חום, אצל אחרים — התעלפות ממש, בעקבות השנאה ללשון חז”ל).

על "עטף" העלינו, כי יש שחילקו אותו לשני משמעים, שלושה ואף ארבעה, אך אצל פולם מופיעים שני המשמעים של פיסוי וחולשה (א: התפתלות...).

אשר להקבלה במשמעות הפפולה של "עלף" ו"עטף" הראינו, כי הראשונים שהצביעו עליה, אמנם בלי פירוט והבהרה, היו תלמידי מנחם.

לקשר הסמנטי בין פיסוי לחולשה — זכות הבכורה לרד"ק, ואילו לקשר הזה בהקבלה ב"עלף" וב"עטף" — זכות זו שמורה לתנחום הירושלמי.

אשר להסבר הסמנטי מצאנו שלוש מטאפורות:

א. רד"ק: בעת צרה או בעת תפילה האדם "מתעטף קצתו בקצתו", היינו, כאילו חלק מן האדם מתעטף בחלקו האחר.

ב. תנחום הירושלמי: דרכו של המתפתל מכאב להתהפך על האדמה, כאילו להתכסות בה, באדמה.

ג. במילונים הערביים (ומקובל גם בימינו): בעת חולשה, התעלפות, יש מעיץ פיסוי, הסתרה של הדעת והתחושה.

נמצא, כי התיאוריה על ההתעלפות של קדמונינו, שמציע ד' זילבר, עם שהיא בעלת עניין, איננה ראשונה ויחידה, אלה הצעה נוספת להסבר הקשר שבין פיסוי לחולשה.